

УДК 342.1(=161.2):172.1

<http://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.46.271530>

ORCID ID: 0000-0003-0500-3000

ORCID ID: 0000-0001-5622-6357

Олексій Штепа, Світлана Коваленко

ШТЕПА Олексій Олександрович – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – філософія права, соціальна філософія.

e-mail: aleksej83@ukr.net

КОВАЛЕНКО Світлана Василівна – викладач циклової комісії гуманітарної підготовки, спеціаліст вищої категорії Відокремленого структурного підрозділу «Полтавський фаховий коледж нафти і газу Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка». Сфера наукових інтересів – історія філософії, філософія права.

e-mail: kovalenko.svitlana@ukr.net

ОКРЕМІ ЧИННИКИ СТРЕСОГЕНЕЗУ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ В КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті здійснено аналіз категорії стресогенезу як фактору формування ментально-правових стереотипів українського етносу в державотворчому дискурсі. Серед іншого, було вивчено та описано такі прояви цього явища як межове становище українських етнічних земель на кордоні цивілізаційних Європи та Азії, Заходу і Сходу; тривалий період бездержавності нашого народу в результаті дії об'єктивних та суб'єктивних чинників; кріпацтво як явище суспільно-правової дійсності на землях сучасної України та інші фактори. Автори доходять до обґрунтованого висновку, що вказані процеси та явища мали наслідком виникнення чи поглиблення у вітчизняній суспільній свідомості таких деструктивних в державотворчому аспекті поведінкових стереотипів як анархізм, правовий нігілізм, громадоцентризм, «втеча від свободи»,

© О. О. Штепа, С. В. Коваленко, 2023

абсентеїзм та громадянська пасивність, глибокі корупційні традиції та непотизм, низький статус державної власності тощо.

Ключові слова: *правова ментальність, стресогенез, етнос, автоматизми, стереотипи, державотворення, чинники стресогенезу, кріпацтво, соціум, межове становище, бездержавність.*

Постановка проблеми. Український етнос у 2013-2022 роках зіткнувся з багаточисельними зовнішніми та внутрішніми викликами, що, значною мірою, стали результатом його попереднього історичного розвитку та глибинних трансформацій у суспільній свідомості. Ці зміни, у свою чергу, стали закономірною реакцією на низку історичних процесів та явищ, які мали місце на території проживання народу від найдавніших часів і до сьогодні. Розуміння їх сутності та впливу на становлення правової ментальності українців є обов'язковою запорукою здійснення будь-яких цілеспрямованих суспільних трансформацій, зокрема і гостро необхідних реформ в усіх сферах буття соціуму. А оскільки поведінкові стереотипи соціальної спільноти найбільш наочно проявляються саме в кризові періоди етногенезу, то можна впевнено стверджувати: останні роки дають нам надзвичайно багатий матеріал для вивчення та аналізу.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема ментальності та формування поведінкових стереотипів цікавить вітчизняних та зарубіжних науковців досить давно. Найбільшого поширення поняття «ментальність» набуває в працях французької історичної школи «Аналів». У науковому доробку М. Блока, Ф. Броделя, М. Вовеля, Ж. Ле Гоффа, Ж. Лефевра, Л. Февра, Р. Мандру та інших вчених розкривається зміст ментальності та її структур, а також особливості їх впливу на повсякденне життя та діяльність індивідів, що жили в різні історичні епохи. Досліджували явище ментальності й російські філософи, історики, культурологи, психологи: М. Барг, Ю. Безсмертний, Г. Гачев, А. Гуревич, В. Дубов, М. Косов, Л. Пушкарьов, М. Холодна та інші.

Майже всі видатні діячі української культури у своїх творах також порушували проблеми ментальності з різних точок зору. Так, М. Грушевський, М. Костомаров – проблема генези української ментальності в історичній ретроспективі; Д. Чижевський – теорія та методологія функціонування ментальності та відображення ментальних стереотипів в національній культурі; П. Куліш, Т. Шевченко – аналіз етнічної ментальності в літературних творах; Г. Сковорода, П. Юркевич – ментальність як прояв «божественного» начала людини; В. Липинський, І. Франко – вплив ментальності на політичне та соціально-економічне буття соціуму.

Мета та завдання. У статті автори мають на меті проаналізувати окремі чинники стресогенезу етнічної правової ментальності українського етносу та показати їх вплив на зміст його поведінкових стереотипів.

Методологія дослідження. Методологія даного дослідження має комплексний характер і базується на соціально-філософському та філософсько-правовому аналізі поведінкових настанов українців у сфері праворозуміння.

Результати. Кожна соціальна спільнота протягом свого буття засвоює з оточуючого середовища певну інформацію, під впливом якої в надрах її свідомості та підсвідомості формуються певні поведінкові автоматизми, соціальні стереотипи сприймання тієї чи іншої життєвої ситуації. Іноді історичний досвід, отриманий етносом, є надзвичайно болючим для нього. Такий досвід виникає внаслідок дії (навіть і нетривалої) суспільно-історичних процесів та явищ, а також природних і географічних факторів, під впливом яких відбувається радикальна трансформація поведінкових настанов спільноти в тій чи іншій сфері її буття. А період дії цих факторів на політико-правову ментальність етносу має назву її стресогенезу.

Чинники стресогенезу умовно можна поділити на ендогенні та екзогенні. До екзогенних джерел українські етнопсихологи та дослідники ментальності О. Донченко та Ю. Романенко відносять, наприклад, безперервні навали різноманітних за походженням агресорів (татарських, польських, російських, німецьких) та всілякі спроби акультурації ними українства (Донченко, Романенко, 2001, с. 209). До ендогенних чинників, на їх думку, можна зарахувати різноманітні міграційні процеси, що породили маргінальність та зраду українськими керманічами свого народу (Донченко, Романенко, 2001, с. 210-211).

Вважаємо, що доцільною є подача чинників стресогенезу правової ментальності українського етносу в порядку їх хронологічного виникнення.

Першим джерелом стресогенезу українців стало географічне розташування їх ареалу мешкання, його так зване «межове» становище, на кордоні між цивілізаційним Сходом і Заходом. Варто відзначити, що дію цього фактору важко обмежити певним хронологічним періодом. Якщо виходити з того, що процес формування українського етносу почався з середини XIII століття (орієнтовно після монголо-татарської навали), то чинник межового становища українських етнічних земель впливає на процес формування ментальності українців з початку зародження цієї соціальної спільноти і продовжує діяти до сьогодні. Проте, не варто відкидати і ту обставину, що даний фактор

значною мірою обумовлював і ментальність історичних попередників українців – слов'янських племен, руського етносу тощо, адже вітчизняна правова ментальність не виникла на порожньому місці, а була значною мірою «успадкована» від них.

Основним його проявами є: міграції різноманітних етносоціальних спільнот, що могли здійснюватись як мирним шляхом, так і у вигляді військових вторгнень, які супроводжувались конфліктами з місцевим населенням та частковою чи повною його асиміляцією (у різні історичні часи на українських землях оселялись кімерійці, скіфи, сармати, гуни, готи, греки, слов'яни тощо); військові вторгнення, що не мали мети заселення території автохтонного населення, а носили характер загарбницьких чи грабіжницьких походів (сюди можна віднести періодичні вторгнення хозар, печенігів, половців, монголо-татарську навалу, набіги кримських татар та інших татарських орд, військові операції польських, турецьких, російських військ різних часів, шведське вторгнення 1708 року. Певним чином межовим становищем українських земель (їх геостратегічним значенням) обумовлені і військові дії на їх території в період I та II світових війн, а також гібридна агресія 2014 року; торгівельні контакти (пролягання торгового шляху «із варяг у греки», наявність значної кількості судноплавних річок, відносно розвинена інфраструктура сучасності мали наслідком інтенсивний торговий обмін з іншими етносами); культурний обмін із сусідніми спільнотами, що суттєво позначився на мові, релігії, культурі, ментальності українців.

Найбільш відчутний вплив на стресогенез мали військові вторгнення різноманітних соціальних спільнот на вітчизняні терени. У результаті дії даного фактору буття місцевого населення на цих землях супроводжувалось постійною смертельною небезпекою, очікуванням військової інтервенції, що докорінно змінює звичний побутовий уклад. Очевидно, саме під впливом проживання на «цивілізаційній межі» в українській народній свідомості виникає критичне ставлення до будь-якої праці, адже «ворог прийде – все одно все попалить». Це дає підстави вітчизняним філософам та історикам визначити результативну (інтегральну) функцію Великого кордону як прозорого бар'єру між війною і миром з перевагою у часовому вимірі воєнних конфліктів між мирними перепочинками (Стороженко, 2006, с. 32).

У цій екзистенційно-межовій ситуації, на думку українського етнопсихолога та філософа діаспори О. Кульчицького, «були можливі два типи реакції мешканців неспокойних земель: «*vita maxima et heroica*» авантюрно-козацького життєвого стилю і «*vita minima*» – поведінка «анабіотичного» стилю, притаснення існування. Використовуючи

останню рятувалися, за народними переказами, від загибелі наші предки, заховавшись від ворога в озерах і вдихаючи повітря через стебла очерету. Перша форма в своєму ідеальному продовженні, – призводила до виникнення «ентузіастичної компоненти» в етнічній ментальності, друга – до «стилю приховуваності», тобто звуження сфери контактів із зовнішнім світом, до «відступу в себе», і тим самим, до формування відповідних світосприймаючих домінант» (Кульчицький, 1956, с. 16-17).

Крім того, розташування на межі цивілізованого світу створювало моральне виправдання для «втечі» від «офіційного» соціуму, поза межі державного та суспільного життя, стимулювало почуття свободи від деяких суспільних норм і стереотипів. Найбільш типовими серед них соціальний психолог О. Мостяєв зазначає схильність до насильства, грабунків, порушення моральних норм (Мостяєв, 2011, с. 20). Такий втікач не визнавав над собою жодної влади, його дії, зокрема, об'єднання в невеликі групи таких самих ухадників, ставали його особистим вибором та життєвим шляхом. Слушною є думка О. Мостяєва, що ухадництво стимулювало водночас як раціональні елементи світовідчуття, так і ірраціональні. Він акцентує увагу на тому, що з одного боку підтримувалась раціональність, що виявлялась у прагненні до планування, передбачення, систематичності у вчинках, а з іншого, спостерігається тенденція до швидкої зміни під їх впливом емоцій та афектів (Мостяєв, 2011, с. 21).

За визначенням О. Донченко та Ю. Романенко, розташування між Сходом та Заходом призводить до маргіналізації України, що має такі прояви:

- а) послаблення інтегрованості нації, персоналістичний тип національної психоідентифікації;
- б) поліцентричність поведінки, інтелектуальна та емоційна амбівалентність, соціокультурний еkleктизм (Донченко, Романенко, 2001, с. 214-215).

На цьому ментальному підґрунті постали такі негативні явища українського буття, як анархізм, абсентеїзм, громадянська пасивність. В останні роки перед гострою зовнішньою загрозою значна частка вітчизняного соціуму виявила абсолютну пасивність, легковажність і навіть відверту антидержавну позицію, що проявлялось в ухиленні від мобілізації, самовільному залишенні своїх позицій військовослужбовцями, недбалому ставленні до власних обов'язків і в різноманітних формах співпраці з ворогом. Проте поряд з такими ганебними фактами маємо приклади беззаперечного героїзму та самозречення, безпрецедентної підтримки армії з боку населення,

масові вияви патріотизму. Усе це, безперечно, є проявом історичного досвіду українського етносу, отриманого ним протягом століть перебування «на межі» та еkleктичної деформованої української ментальності.

Другим важливим фактором стресогенезу вітчизняної правової ментальності є багатовікова відсутність власної національної держави, що стала логічним наслідком того ж таки межового становища та сформованої під його впливом громадянської пасивності етносу. Так, український політолог та філософ у еміграції Б. Цимбалістий доречно зауважує, що «через брак власної державності не могло витворитися почуття довіря між громадянами і провідною верствою, не вирощувалися ті громадянські чесноти, що є надзвичайно важливими для тривалого громадянського життя: почуття лояльності до своєї влади; толерантність до суперечностей в ім'я національної згоди; готовність до співпраці, не зважаючи на всі розбіжності, тобто до компромісу; і врешті – взаємне довіря між громадянами. Навпаки, бездержавність стала психологічною категорією, тобто рівнозначною з невмінням створити власну владу та її вдержати» (Цимбалістий, 1994, с. 13). Відсутність власної держави зумовила заперечення українцями державності як такої, навіть після здобуття Україною незалежності у 1991 році.

Український етнолог М. Юрій наголошує, що «втеча» українців від суспільного життя до природи є в певному сенсі втратою свого «я», пораженом, рисою ментальності, яка так чи інакше притаманна багатьом генераціям бездержавного українства, багатомільйонної нації, що протягом усієї історії мала лише фрагментарну державність, а відтак не знаходила можливостей для самореалізації» (Юрій, 2006, с. 197).

Найбільш небезпечним наслідком тривалої бездержавності стало несприйняття українським етносом будь-якої влади, держави як такої (тепер уже власної) та норм поведінки в соціумі, санкціонованих цією державою. Це значною мірою зумовило невисокий рівень довіри громадян до проведених останнім часом реформ (національної поліції, системи правосуддя та місцевого самоврядування, медичної та освітньої реформ), скептично населення ставиться і до діяльності влади у сфері боротьби з корупцією.

Як слушно зазначав із цього приводу український філософ В. Липинський, «Ми – всі мешканці України – не є громадянством поневолені; ми – громадянство недержавне. Це значить, що ми держави, як реального втілення нашої окремішності, не маємо не тому, що ми всі хочемо її мати, але нам якась зовнішня чужоземна сила в цьому заважає. Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути, його в цілім

нашим громадянстві розбудити і це хотіння, відповідним методом його організації, своїми власними місцевими силами здійснити» (Липинський).

Досить поширеним явищем внаслідок дії фактору тривалої бездержавності стали абсентеїзм та повна байдужість до вирішення нагальних державних справ. Отже, за певних умов та у визначені моменти часу, наші співвітчизники можуть демонструвати неабияку громадянську активність. Подібний сплеск народної енергії можна було спостерігати і в 2004 та 2013-2014 роках. Однією з причин цієї активності можна вважати порушення діючою владою загальнознавчого принципу справедливості, у результаті чого владна еліта втратила легітимність в очах носіїв етнічної ментальності.

Третій фактор вітчизняного ментального стресогенезу – тривале перебування українського селянства, що є основним носієм етнічної ментальності, зокрема правової, у стані особистої несвободи в другій половині XVIII – першій половині XIX століття, джерелом якого став зовнішній чужорідний суб'єкт – Російська держава. За слухним твердженням англійського філософа А. Тойнбі, коли жива істота скривджена порівняно з іншими представниками свого роду внаслідок втрати певного органу або відчуття, вона, як правило, відповідає на це лихо, вдосконалюючи якийсь інший орган або вигострюючи якийсь інше чуття, аж поки здобуває перевагу над подібними до себе в цьому іншому полі активності і в такий спосіб надолужує втрачене в першому. Сліпі, наприклад, володіють куди гострішим чуттям дотику, аніж люди, спроможні бачити предмети очима. За цією ж таки аналогією, на думку філософа, «коли в людському суспільстві якась група чи клас зазнає гноблення справедливого чи несправедливого, з власної вини чи з вини інших членів суспільства, в якому вона живе, вона схильна відповідати на утиски або цілковиту заборону займатися тією чи іншою діяльністю, концентруючи свої зусилля десь-інде, і домагаючись там надзвичайних успіхів. Найпоширенішою формою такого соціального гноблення було рабство (кріпацтво)» (Тойнбі, 1995, с. 133-134).

Відсутність будь-яких громадянських прав і навіть особистої свободи спонукало селянський прошарок до подальшого занурення у власний внутрішній світ, що спричинило вибуховий розвиток народної культури, неймовірне піднесення особистого селянського господарства (навіть в умовах відсталої поміщицько-кріпосної системи) тощо. Натомість ментальною спадщиною кріпосницького періоду стали поглиблення громадянської пасивності, байдуже ставлення до особистих та громадянських прав індивіда, галопоуючий ріст корупції, нарешті негативне сприйняття свободи як соціально-

правової цінності, за термінологією Е. Фрома, «втеча» від неї. У глибинній свідомості українських селян формувався образ «доброго царя та поганих панів», що зумовив поглиблення етатизму та патерналістської ментальності, наслідки яких ми відчуваємо і сьогодні.

За свідченням істориків, твердження про істотне покращення добробуту селян в Україні після реформи 1861 р. є безпідставним, адже хоч офіційна влада і декларувала свою турботу про підвищення рівня життя сільського населення, але через обмеження його прав у сфері землеволодіння фактично прирекла на ще більшу матеріальну скруту, ніж за часів кріпосництва (Молчанов, 2011, с. 11). Так особисте звільнення селянства також стало своєрідним стресом для українців, що певним чином можна порівняти з негативним впливом на свідомість окремих суспільних верств розпаду Радянського Союзу у 1991 році. Після ліквідації кріпосного ладу селянам довелося самостійно дбати про свій добробут, сплачувати викупні платежі, вступати у різноманітні відносини з державно-бюрократичним апаратом, а отже, така жадана в кріпацтві особиста свобода як філософська, так і політико-правова цінність поступово усвідомлюється як тягар. Оскільки до 20-30-х років ХХ століття селянство складало 80 % населення, то цей поведінковий стереотип поступово стає етнічним.

Висновки. Отже, підбиваючи підсумки даного дослідження, варто зауважити наступне. По-перше, стресогенез вітчизняної політико-правової ментальності можна визначити як процес її творення під впливом подій, явищ, процесів суспільно-історичного розвитку українського етносу, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації в змісті її настанов. По-друге, межове становище українських земель, тривала бездержавність етносу, кріпосне право на вітчизняних теренах та інші фактори суспільно-історичного розвитку вітчизняного етносу спричинили виникнення чи поглиблення в народній свідомості таких деструктивних в державотворчому дискурсі стереотипів як анархізм, правовий нігілізм, громадоцентризм, «втеча від свободи», абсентеїзм та громадянська пасивність, глибокі корупційні традиції та непотизм, низький авторитет державної власності тощо.

Список літератури

- Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятори психополітичного повсякдення. Київ : Либідь, 2001. 336 с.
Кульчицький О. Світовідчуття українців. Українська душа. Нью-Йорк; Торонто : Ключі, 1956. С. 13–25.

- Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>.
- Молчанов В. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України. Історія України. 2011. черв. (№ 22). С. 10–15.
- Мостяев О. Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів. Наука і суспільство. 2011. № 1/2. С. 15–23.
- Стороженко І. Великий кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII століття. Київська старовина. 2006. № 1. С. 31–45.
- Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1. / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
- Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. Київ : Вид. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. Асоц. українознавців, 1994. 61 с.
- Юрій М. Ф. Етнологія: навч. посіб. Київ : Дакор, 2006. 360 с.

References

- Donchenko, O., Romanenko, Yu. (2001). *Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka: Hlybynni rehulatory psykhopolitychnoho povsiakdennia* [Archetypes of social life and politics: Deep regulators of psychopolitical everyday life]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Iurii, M. F. (2006). *Etnolohiia: navchalnyi posibnyk* [Ethnology: a textbook]. Kyiv: Dakor [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, O. (1956). *Svitovidchuttia ukrainsiv* [Worldview of Ukrainians]. In *Ukrainska dusha* [Ukrainian soul]. (pp. 13-25). Niu-York; Toronto: Kliuchi, [in Ukrainian].
- Lypynskyi, V. *Lysty do brativ-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu* [Letters to the brothers-farmers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism]. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf> [in Ukrainian].
- Molchanov, V. (2011). *Vplyv selianskoi reformy 1861 r. na dobrobut naseleennia Ukrainy* [The impact of the peasant reform of 1861 on the welfare of the population of Ukraine]. *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine], 22, 10-15 [in Ukrainian].
- Mostiaiev, O. (2011). *Vplyv pohranychnoho polozhennia Ukrainy na formuvannia sotsialnykh povedinkovykh stereotypiv* [The influence of Ukraine's border position on the formation of social behavioral stereotypes]. *Nauka i suspilstvo* [Science and society], 1/2, 15-23 [in Ukrainian].
- Storozhenko, I. (2006). *Velykyi kordon i ukrainske kozatstvo kintsia XV- seredyny XVII stolittia* [The Great Border and the Ukrainian Cossacks of the late 15th and mid 17th centuries]. *Kyivska starovyna* [Kyiv antiquity], 1, 31-45 [in Ukrainian].
- Toinbi, A. (1995). *Doslidzhennia istori* [History research] (Vol. 1). Kyiv: Osnovy, [in Ukrainian].

Tsymbalystyi, B. (1994). *Tavro bezderzhavnosti. Politychna kultura ukraintsviv* [Tavro of statelessness. Political culture of Ukrainians]. Kyiv: Vyd. Vsesvit. Koordynats. Rady ta Resp. Asots. ukraïnoznavtsiv [in Ukrainian].

Shtepa O.O., Kovalenko S.V.

INDIVIDUAL FACTORS OF STRESSOGENESIS OF THE LEGAL MENTALITY OF THE UKRAINIAN ETHNOS IN THE CONTEXT OF DOMESTIC STATE-FORMATION: SOCIAL-PHILOSOPHY ANALISE

Introduction. In 2013-2022, the Ukrainian ethnic group faced numerous external and internal challenges, which were largely the result of its previous historical development and profound transformations in the public consciousness. These changes, in turn, have become a natural reaction to a number of historical processes and phenomena that have taken place in the territory of the people from ancient times to the present. In this article, the author aims to analyze some factors of stress genesis of the ethnic legal mentality of the Ukrainian ethnic group and show their impact on the content of its behavioral stereotypes. **The methodology** of this study is comprehensive and is based on socio-philosophical and philosophical and legal analysis of behavioral attitudes of Ukrainians in the field of legal understanding. **Results.** In the course of analyzing the scientific works of a number of researchers, we found that during its historical existence, the Ukrainian ethnic group has experienced a number of events, phenomena and processes of objective reality, which led to the transformation of the content of its behavioral stereotypes. Factors of stress genesis can be divided into endogenous and exogenous. Exogenous sources of Ukrainian ethnopsychologists include, for example, continuous invasions of various aggressors (Tatar, Polish, Russian, German) and various attempts to acculturate Ukrainians. According to them, endogenous factors include various migration processes that have generated marginality and betrayal by Ukrainian leaders of their people. In the future, the established guidelines play or may play a destructive role in the process of nation-building. **Conclusions.** We found that the stress genesis of domestic political and legal can be defined as the process of creating political and legal mentality of the Ukrainian ethnos under the influence of events, phenomena, processes of its socio-historical development, as well as factors of geographical location and environmental conditions. community and, as a consequence, cause transformations in the content of its guidelines. In addition, the border situation of Ukrainian lands, long statelessness of the ethnic group, serfdom in the homeland and other factors of socio-historical development of the national ethnic group have led to the emergence or deepening in the people's consciousness such destructive stereotypes as anarchism, legal nihilism, freedom “, absenteeism and civic passivity, deep corruption traditions and nepotism, low status of state property, etc.

Key words: *legal mentality, stress genesis, ethnicity, automatisms, stereotypes, state formation, factors of stress genesis, serfdom, society, border position, statelessness.*

Надійшла до редакції 8.10.2022